

Η επίδραση του αγροτικού κινήματος στην εκλογική συμπεριφορά των αγροτικών στρωμάτων (1961-1964)

Του Σπύρου Σακελλαρόπουλου¹

«... Στην Ελλάδα, οι αγροτικές στατιστικές είναι τρομερές. Καλλιεργήσιμο είναι μόλις το 27% του εδάφους αλλ' από αυτό ζουν τα 48% του πληθυσμού. Τα αγροκτήματα είναι πάρα πολύ μικρά, κατά μέσο όρο και δε φθάνουν τα 30 στρέμματα, και αυτά συχνά είναι χωρισμένα σε μικρά κομμάτια. Η ποιότητα της γης κυμαίνεται από λίγες περιοχές με καλό έδαφος...αλλά το μεγαλύτερο μέρος του εδάφους είναι φτωχό και δεν ποτίζεται. Αυτό φαίνεται από το ετήσιο εισόδημα που φθάνει από 100 δολάρια στις καλύτερες περιοχές έως τα 13 δολάρια στα βουνά. Όσοι ασχολούνται, δε, με τη γεωργία υποαπασχολούνται σε μεγάλο βαθμό. Υγιείς νέοι γεωργοί εξακολουθούν κάνουν με τα χέρια τους απλές εργασίες που θα έπρεπε να είχαν εκμηχανισθεί... Τα χωριά είναι γεμάτα από νέους και γέρους που περνούν άσκοπα τον καιρό τους και από γυναίκες και κορίτσια που κλώθουν... συνεχώς με τη ρόκα και το αδράχτι που είναι ασφαλώς η πιο γραφική και η λιγότερο παραγωγική από τις εργασίες του ανθρώπου. Ελάχιστες είναι οι ενδείξεις της ευημερίας η οποία μεταπολεμικά έχει επεκταθεί σε μεγάλο μέρος της Δ. Ευρώπης. Ακόμα και στα χωριά που έχουν ανοικοδομηθεί, τα παράθυρα δεν έχουν τζάμια. Τα πατώματα των σπιτιών είναι από χώμα ή τσιμέντο και τα έπιπλα είναι ελάχιστα...»

Απόσπασμα από άρθρο του John Cherrington που δημοσιεύτηκε στον Οικονομικό Ταχυδρόμο της 12/5/1966

1) Εισαγωγή

Με την παρούσα εργασία επιχειρούμε να συνδέσουμε τις συνθήκες διαβίωσης των αγροτικών στρωμάτων στις αρχές της δεκαετίας του '60 με το αγροτικό κίνημα που εμφανίστηκε εκείνη την εποχή και την μεταστροφή της εκλογικής συμπεριφοράς των αγροτών στις εθνικές εκλογές του 1963 και του 1964. Θεωρούμε πως το θέμα αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί μας βοηθά να κατανοήσουμε ένα βασικό παράγοντα που οδήγησε στην εκλογική ήττα της ΕΡΕ και στην ευρεία πολιτική νίκη της Ένωσης Κέντρου το 1964. Κι αυτό γιατί

¹Ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου.

σε όλη την μετεμφυλιακή περίοδο η κυριαρχία του συντηρητικού κόμματος σε σημαντικό βαθμό στηρίχτηκε στην υποστήριξη του αγροτικού κόσμου. Όταν αυτό, για τους λόγους που θα δείξουμε στη συνέχεια, σταμάτησε τότε η εκλογική επιρροή της ΕΡΕ δέχτηκε ένα σημαντικό πλήγμα.

2) Το κοινωνικό πλαίσιο διαβίωσης των αγροτών στις αρχές της δεκαετίας του '60

Στην παράγραφο αυτή θα ασχοληθούμε με το να καταδείξουμε το κοινωνικό πλαίσιο που διέκρινε την αγροτική κοινωνία στις αρχές της δεκαετία του '60, έτσι ώστε να κατανοήσουμε τα αίτια που θα οδηγήσουν στην πιο έντονη παρουσία των αγροτικών κινημάτων καθώς και στη μαζική εκλογική μεταστροφή των αγροτικών στρωμάτων

Πρώτα απ' όλα ας δούμε πως παρουσιάζεται η κατανομή των καλλιεργήσιμων εδαφών σε ολόκληρη τη χώρα.

Πίνακας 1 Αριθμός αγροτικών εκμεταλλεύσεων (σε χιλιάδες), κατηγορίες κατά έκτασή γης τους και καλλιεργούμενες εκτάσεις (σε εκατομμύρια στρέμματα) το 1961				
Τάξεις Μεγέθους	Αγροτικές Καλλιέργειες (000)	%	Εκατομμύρια στρέμματα	%
Κάτω από 10 στρέμματα	279,0	24,0	1,3	3,6
10- 49 στρεμ.	658,0	57,0	16,6	45,2
50-99 στρεμ	173,0	14,9	11,4	31,1
100-199 στρεμ.	39,0	3,4	5,0	13,6
200- 499 στρεμμ.	7,0	0,6	1,9	5,0
500 & άνω	0,6	0,1	0,6	1,5

Προσθέτοντας τις ιδιοκτησίες όσων έχουν περισσότερα από 50 στρέμματα διαπιστώνουμε πως το 19% των ιδιοκτητών κατείχε το 50% της γης, όσο δηλαδή και το υπόλοιπο 81% των ιδιοκτητών. Καταλήγουμε, λοιπόν, ότι στην κατανομή των γαιών παρατηρούνται μεγάλες ανισότητες μεταξύ των κατόχων γης. Ωστόσο το στοιχείο αυτό δεν μπορεί να μας πει πολλά πράγματα, κι αυτό γιατί και οι ιδιοκτησίες 50- 99 στρεμμάτων δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως μεγάλες. Κατά συνέπεια το κυρίαρχο πρόβλημα δεν είναι τόσο η ανισοκατανομή των εκτάσεων αλλά το μέγεθος της μεγάλης πλειοψηφίας των καλλιεργειών.

Κι αυτό γιατί η ιδιοκτησία στην Ελλάδα, σε σύγκριση με την ιδιοκτησία στις υπόλοιπες δυτικές χώρες, είναι μικρή. Πράγμα που σημαίνει μικρή παραγωγή προϊόντων και άρα μικρότερες δυνατότητες πώλησης των ειδών στο εξωτερικό σε χαμηλές και ανταγωνιστικές τιμές. Αυτός είναι, άλλωστε, κι ένας λόγος που, όπως θα δούμε αργότερα, συνετέλεσε στις αγροτικές διαμαρτυρίες. Οι αγρότες, δυσκολευόμενοι να πουλήσουν τα προϊόντα τους στο εξωτερικό και βλέποντας μια σημαντική πηγή εσόδων, πέραν βεβαίως του υπαρκτού προσανατολισμού στην εσωτερική αγορά να εξαφανίζεται, αντέδρασαν. Ο πίνακας που παραθέτουμε και που αφορά το μέγεθος της ιδιοκτησίας στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες είναι ενδεικτικός.

Πίνακας 2					
Μέγεθος Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων					
στις Ευρωπαϊκές Χώρες					
(%)					
ΧΩΡΕΣ	0-50 στρεμ.	50-100 στρ	100-200 στ	200-500στ	500 & άνω
Αυστρία	9,6	11,2	20,5	25,0	33,7
Βέλγιο	32,6	20,7	19,9	15,8	11,0
Δανία	4,0	12,1	23,1	41,3	19,5
Γαλλία	5,5	10,9	21,7	31,9	30,0
Δ.Γερμα- Νία	15,9	20,1	28,3	25,4	10,3
Ιρλανδία	6,3	13,9	16,5	23,6	40,0
Ιταλία	19,6	13,3	13,5	21,1	41,5
Ολλανδία	13,9	18,3	28,7	31,9	8,0

Νορβηγία	32,5	28,6	22,9	13,5	2,5
Σουηδία	14,6	19,4	23,0	22,9	20,2
Ελβετία	20,1	31,0	31,0	13,9	2,6
Αγγλία	3,1	44,0	9,3	25,8	57,4
Ελλάδα	81,0	14,0	3,4	0,6	0,1
Πηγή: <i>Οικονομικός Ταχυδρόμος</i> 28/10/1965					

Διαπιστώνουμε από τα στοιχεία του πίνακα 2 πως οι διαφορές στη δομή της αγροτικής οικονομίας μεταξύ της Ελλάδας και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών είναι τεράστιες. Πράγμα που ισχύει ακόμα και για χώρες που η συνολική τους έκταση είναι συγκρίσιμη ή και μικρότερη από της Ελλάδας (πχ Βέλγιο, Αυστρία). Είναι ενδεικτικό ότι σε όλες τις εξεταζόμενες χώρες, εκτός της Αυστρίας, πάνω από το 50% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποτελείται από ιδιοκτησίες που ξεπερνούν τα 100 στρέμματα. Για την Ελλάδα το ποσοστό περιορίζεται στο 4,1%! Οι φερόμενοι ως έλληνες μεγαλοϊδιοκτήτες δεν αποτελούν, στην πλειοψηφία τους, παρά ευρωπαίους μικροκαλλιεργητές οι οποίοι αγωνίζονται για να μπορέσουν να ανταπεξέρθουν στις υποχρεώσεις τους. Κι αυτό γιατί το βασικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν είναι η χαμηλή παραγωγικότητα.

Πίνακας 3					
Απόδοση κατά στρέμμα 1959-1963					
ΧΩΡΕΣ	Σιτάρι	Κριθάρι	Ντομάτες	Αραποσίτι	Πατάτες
Δ.Γερμανία	336	302	4043	320	2420
Γαλλία	260	263	2077	315	1525
Ιταλία	185	127	1937	319	1045
Βέλγιο	369	343	-	433	2304
Ολλανδία	425	397	7787	335	2775
Ελλάδα	150	130	1773	130	1140
Πηγή: <i>Νέος Κόσμος</i> 1965, τεύχος 9, σελ. 57					

Όπως δείχνουν και τα στοιχεία του Πίνακα 3 σε μία σειρά από προϊόντα (σιτάρι, κριθάρι, ντομάτα, αραποσίτι, πατάτα) η απόδοση της ελληνικής γεωργίας δεν ξεπερνά, κατά μέσο όρο, το 50% της αντίστοιχης ευρωπαϊκής. Οι αριθμοί αυτοί δεν πρέπει να εκπλήττουν. Είναι αποτέλεσμα του χαμηλού επιπέδου παραγωγικών δυνάμεων που χρησιμοποιούνται στην καλλιέργεια των κτημάτων. Έτσι σε 37 εκατομμύρια στρέμματα καλλιεργούμενης γης μηχανοκαλλιεργούνται πλήρως μόνο

6 εκατομμύρια στρέμματα και 10,5 μερικώς. Αντίστοιχα η Ελλάδα διαθέτει (1962) 2,7 τρακτέρ ανά 1.000 εκτάρια όταν στη Δυτ. Γερμανία π.χ. αναλογούν 70,4, στην Ολλανδία 41,5, στο Βέλγιο 32,9, στη Γαλλία 23,3 και στην Ιταλία 4,7 κλπ. Παράλληλα, χρησιμοποιούνται (1962- 1963) 20,8 κιλά λιπάσματα ανά 1000 εκτάρια, ενώ στο Βέλγιο λιπαίνουν με 241,0 κιλά ανά 1000 εκτάρια, στην Ολλανδία με 225,0 κιλά, στη Γερμανία με 181,6 , στη Γαλλία με 76,0, στην Ιταλία με 41,8 κλπ (Αυγή 16/2/64). Σημαντικό επίσης ρόλο στη χαμηλή παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας παίζει και η περιορισμένη κατοχή και χρησιμοποίηση θεριζοαλωνιστικών μηχανών (Σακελλαρόπουλος 1998: 321).

Το ερώτημα, λοιπόν που προκύπτει είναι γιατί δε χρησιμοποιούνται περισσότερα αγροτικά μηχανήματα και ικανή ποσότητα λιπασμάτων με αποτέλεσμα η Ελλάδα να καταλαμβάνει την τελευταία θέση στη Δυτική Ευρώπη στη χρήση τους. Σε ότι, αφορά τα λιπάσματα αυτό οφείλεται στην υψηλή τιμή τους, σε συνάρτηση πάντα με το χαμηλό αγροτικό εισόδημα, στην ανυπαρξία εγχώριας βιομηχανίας καθώς και στο μονοπώλιο φωσφορικών λιπασμάτων, που είχε τότε ο όμιλος Μποδοσάκη.² Έτσι οι έλληνες αγρότες πληρώνουν 33% πιο ακριβά τα λιπάσματα απ' ότι οι ευρωπαίοι καλλιεργητές. Είναι χαρακτηριστικό πως στο διάστημα 1955- 62 τα αγροτικά εισοδήματα αυξήθηκαν κατά 37%, τα εργατικά κατά 96% και οι τιμές των λιπασμάτων κατά 109% (Νέα Οικονομία 1963: 889). Τα δε γεωργικά μηχανήματα οι αγρότες τα αγοράζουν 29% περισσότερο από τους ευρωπαίους.

. Βάσει όλων των παραπάνω προκύπτει πως η ελληνική αγροτική οικονομία χαρακτηρίζεται από χαμηλούς ρυθμούς παραγωγικότητας. Γεγονός που συνεπάγεται χαμηλό εισόδημα και συνακόλουθα μικρό αγροτικό ημερομίσθιο.

Συγκρίνοντας μάλιστα τα αγροτικά ημερομίσθια στην Ελλάδα και στις χώρες της ΕΟΚ, παρατηρούμε πως τα τελευταία ήσαν υπερδιπλάσια των αντίστοιχων ελληνικών. Φαινόμενο το οποίο εξηγεί "την κατά τα τελευταία έτη παρατηρούμενη μετανάστευση ανειδίκευτων εργατών εις τας χώρας της ΕΟΚ"³.

Πράγματι, σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, το αγροτικό ημερομίσθιο την περίοδο '63-'64 διαμορφώνεται, ανά χώρα σε δολάρια ΗΠΑ, ως εξής:

²Βλ. Αυγή 6/8/1964.

³Βλ. Οικονομικός Ταχυδρόμος 3/8/1964. Σύμφωνα, δε, με τα στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας την περίοδο 1955- 1961 400000 άτομα περίπου εγκατέλειψαν τα χωριά, εκ των οποίων οι 218000 πήγαν στις πόλεις και οι υπόλοιποι μετανάστευσαν στο εξωτερικό. Από τις δε ορεινές περιοχές έφυγαν 110000 αγρότες (Στρίγκος 1966: 39)

Πίνακας 4 Αγροτικό ημερομίσθιο δολ. ΗΠΑ	
Βέλγιο	0,69
Δ. Γερμανία	0,67
Ιταλία	0,51
Ολλανδία	0,73
Αυστρία	0,41
Δανία	0,65
Σουηδία	1,08
Ηνωμ. Βασίλειο	0,76
Ελλάς	0,30
Πηγή: <i>Αυγή</i> 14/8/1965	

Και όλα αυτά όταν οι διαφορές της τιμής του καλαθιού της νοικοκυράς ανάμεσα στην Ελλάδα και στις χώρες της Δ. Ευρώπης δε δικαιολογούν την υπάρχουσα ανισότητα μεταξύ των αγροτικών ημερομισθίων⁴.

Η άσχημη αυτή κατάσταση οφειλόταν κατά ένα μέρος και στις πενιχρές κρατικές επιχορηγήσεις επί του αγροτικού εισοδήματος σε σχέση πάντα με την αντίστοιχη πολιτική που ακολουθούσαν τα ξένα κράτη.

Πίνακας 5 Επιδοτήσεις επί του αγροτικού εισοδήματος (1963) (%)	
Αγγλία	28,8
Αυστρία	12,5
Ελλάδα	2,2
Βέλγιο	18,8
Ιταλία	5,2
Γαλλία	18,3
Πορτογαλία	4,4

⁴Για αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τις διαφορές στις τιμές του καλαθιού της νοικοκυράς βλ. Σακελλαρόπουλος 1998: 176. Σε κάθε περίπτωση η ψαλίδα των εισοδημάτων μεταξύ της Ελλάδας και τη υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών είναι σαφώς μεγαλύτερη σε σχέση με την ψαλίδα του κόστους του καλαθιού της νοικοκυράς.

Μέσος όρος επιχορήγησης για την Ελλάδα την περίοδο '60-'64 = 2,4%

Πηγή: *Οικονομικός Ταχυδρόμος* 16/2/1967

Ένας πρόσθετος παράγοντας που συντελεί αποφασιστικά στην καθήλωση των αγροτικών εισοδημάτων σχετίζεται με το κύκλωμα εμπορίας των αγροτικών προϊόντων. Τα υψηλά ποσοστά που αποσπών οι μεσάζοντες, από τη μία περιορίζουν τις τιμές που λαμβάνουν οι παραγωγοί και από την άλλη επιδρούν στην τελική τιμή των προϊόντων στην οποία τα αγοράζει ο καταναλωτής. Ιδιαίτερα για την περίοδο '63-'64 έχουμε τον ακόλουθο πίνακα συμμετοχής παραγωγών και μεσαζόντων στη λιανική τιμή φρούτων και λαχανικών καταναλωθέντων στην αγορά της Αθήνας.

Πίνακας 6			
Συμμετοχή παραγωγών και μεσαζόντων στη λιανική τιμή φρούτων και λαχανικών			
	Φρούτα	Λαχανικά	Σύνολο φρούτων & λαχανικών
Λιανοπωλητές	19,47	17,88	18,85
Χονδρέμποροι	45,67	19,45	35,89
Παραγωγοί	34,91	62,27	45,26

Πηγή: *Οικονομικός Ταχυδρόμος* της 3/8/1964

Τα στοιχεία αυτά αποκτούν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν αναλογιστούμε ότι το μεικτό κέρδος ενός χονδρεμπόρου λαχανικών και φρούτων φθάνει γύρω στο 79%. Αν αφαιρέσουμε τα έξοδα το ποσοστό κυμαίνεται στο 50,35%. Αντίθετα το αντίστοιχο κέρδος ενός λιανοπωλητή περιορίζεται στο 23%. Δηλαδή ακόμα και στους μεσάζοντες επικρατούν σημαντικές οικονομικές διαφοροποιήσεις.

Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης

Το αποτέλεσμα όλων των παραπάνω στοιχείων που αναφέρθηκαν ήταν πως οι κοινωνικές συνθήκες που βίωναν οι έλληνες αγρότες ήταν καταστάσεις φτώχειας και ανέχειας. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσιάστηκαν στη Βουλή το 1962, περίπου το 50% των αγροτικών νοικοκυριών είχαν έσοδα μικρότερα από τα έξοδα καλλιέργειας

και μόλις το 35% πραγματοποιούσαν εισοδήματα ίσα με τις δαπάνες συντήρησής τους (Ψυρούκης 1983: 138).

Σε αντίστοιχα συμπεράσματα καταλήγουμε αν λάβουμε υπόψη μας μια άλλη έρευνα που αφορούσε την κατανομή του αγροτικού εισοδήματος σύμφωνα με την οποία το 1959- 1960 το 12,55% των οικογενειών είχε μέσο ετήσιο εισόδημα 16.440 δρχ, το 29,90% 7.800 δρχ και το 57,55% 3.792 δρχ. Ο μέσος όρος για το σύνολο των αγροτικών νοικοκυριών έφτανε τις 6.600 δρχ τη στιγμή που σύμφωνα με την ΕΣΥΕ το ελάχιστο αναγκαίο εισόδημα για τη συντήρηση μιας εργατικής οικογένειας στις πόλεις ήταν 44.000 δρχ. Βεβαίως η αυτοκατανάλωση των αγροτών περιόριζε τις διαφορές αυτές, δεν μπορούσε, όμως, να τις εξαλείψει (Βεργόπουλος 1975: 263).

Οι μεγάλες διαφορές που επικρατούσαν μεταξύ αγροτικών και αστικών νοικοκυριών φαίνεται και από τις έρευνες προϋπολογισμού της ΕΣΥΕ όπου οι αποκλίσεις της καταναλωτικής δυνατότητας είναι περισσότερο από εμφανείς

Πίνακας 7		
Επίπεδα κατά κεφαλή κατανάλωσης σε διάφορες περιοχές 1964 (μηνιαία βάση δρχ)		
	Αγρότες αγροτικών- ημιαστικών περιοχών	Κάτοικοι αστικών περιοχών
Διατροφή	157	521
Οινοπνευματώδη- Καπνός	31	51
Κατοικία	46	253
Ένδυση – Υπόδηση	70	189
Διαρκή Καταναλωτικά αγαθά	37	99
Οικιακά αγαθά άμεσης κατανάλωσης	7	48
Ιατρική περίθαλψη- ευπρεπισμός	22	146
Πηγή: Καραποστόλης 1983: 195		

Βέβαια οι πραγματικές αποκλίσεις είναι μικρότερες δεδομένης της αυτοκατανάλωσης, για παράδειγμα οι αγρότες έχουν σχεδόν όλοι δική τους κατοικία, ωστόσο είναι τέτοιο το εύρος που αναδεικνύεται ανάγλυφα η υποτελής θέση των αγροτικών στρωμάτων εκείνη την εποχή.

Επιπρόσθετα σε όλα αυτά θα πρέπει να αναφερθεί πως είχε χειροτερεύσει και η κατάσταση σε σχέση με το παρελθόν. Το 1957 το κατά κεφαλήν αγροτικό εισόδημα αποτελούσε το 56% του αντίστοιχου αστικού εισοδήματος, αλλά το 1963 μόνο το 48% (Όμιλος... 1966: 27). Αυτό συνέβη γιατί ακόμα και αυτό το πενιχρό αγροτικό εισόδημα από το 1957 μέχρι το 1962 έμεινε φαινομενικά στάσιμο, παρατηρήθηκε αύξηση μόνο κατά 0,2% για την περίοδο 1957- 1962, αλλά στην πραγματικότητα μειώθηκε αφού η αύξηση του πληθωρισμού στο ίδιο διάστημα έφτασε το 18% (Παπαδομιχελάκης 1963: 40)

Πέρα, όμως, από τη φτώχεια που επικρατούσε οι αγροτικές οικογένειες έπρεπε να τα βγάλουν πέρα και με προβλήματα ελλειπών υποδομών, συνέπεια της κρατικής αδιαφορίας για τη ζωή στην ύπαιθρο, γεγονός που δυσχέραινε ακόμα περισσότερο τη διαβίωσή τους. Συγκεκριμένα η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος ήταν πολύ περιορισμένη όχι μόνο μετά το τέλος του εμφυλίου αλλά ακόμα και στις αρχές της δεκαετίας του '60. Το 1951 μόνο το 2,7% των αγροτικών κατοικιών είχε ηλεκτρικό, ενώ το 1961 το αντίστοιχο ποσοστό έφτανε μόλις το 13,5%. Ταυτόχρονα μόνο το 8,1% είχε τρεχούμενο νερό, το 98,9% είχε το αποχωρητήριο εκτός του σπιτιού και μόνο το 0,7% διέθετε λουτρό ή ντους! Σύμφωνα, δε, με την έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών της ΕΣΥΕ για τη χρονιά 1963- 1964 το 80,3% των αγροτικών νοικοκυριών χρησιμοποιούσε ως μέσο μαγειρέματος τα καυσόξυλα (Βερναρδάκης-Μαυρής 1991: 131).

γ) Ποιος βγαίνει κερδισμένος;

Ένα τελευταίο ζήτημα που μένει είναι να δοθεί μία απάντηση σχετικά με το ποιος επωφελούνταν από αυτή την κατάσταση. Ο πρώτος ωφελημένος ήταν οι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων, δηλαδή όσοι κατείχαν πάνω από 100 στρέμματα, οι οποίοι μπορούσαν να πουλούν σε πιο χαμηλές τιμές τη σοδειά τους αποκομίζοντας έτσι σημαντικά κέρδη. Ωστόσο αυτό αποτελεί μόνο τη μια πλευρά της πραγματικότητας,

δεδομένου πως η συντριπτική πλειοψηφία των αγροτών είχε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα του μικρού, σχεδόν μικροσκοπικού κλήρου. Η θέση μας, λοιπόν, είναι πως πέρα από ένα πολύ μικρό αριθμό μεγαλοϊδιοκτητών και της κατηγορίας των μεσαζόντων ο μεγάλος κερδισμένος ήταν το μεγάλο βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο. Τα υπάρχοντα στοιχεία επιβεβαιώνουν αυτή τη θέση. Το 1961- 1962 14 επιχειρήσεις συγκέντρωναν το 46,79% των εξαγωγών καπνού. Στην καπνοβιομηχανία τέσσερις μόνο επιχειρήσεις συγκέντρωναν το 1962 το 94,78% της παραγωγής τσιγάρων ενώ στη βιομηχανία του παστεριωμένου γάλατος η ΕΒΓΑ το 1961 συγκέντρωνε το 51% του παστεριωμένου γάλατος όλης της χώρας ενώ τα ακαθάριστα κέρδη της έφταναν τα 28 εκατομμύρια δραχμές. Τα ακαθάριστα κέρδη των Μύλων Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου το 1961 ήταν 42 εκατομμύρια δραχμές και τα καθαρά 12 εκατομμύρια δραχμές (Σακελλάρης 1965: 111). Το 1962 16 από τις 168 επιχειρήσεις που ασχολούνταν με το καπνεμπόριο συγκέντρωναν τη μισή από τη συνολική ποσότητα που εξήχθει την περίοδο αυτή. (Στρίγκος 1964: 33).

Συμπερασματικά φαίνεται να επιβεβαιώνεται το σχήμα που έχει εισάγει στη βιβλιογραφία ο Κώστας Βεργόπουλος (Βεργόπουλος 1975) σύμφωνα με το οποίο στην μεταπολεμική Ελλάδα δεν υπάρχουν ούτε φεουδαρχικά υπολείμματα, ούτε μια άρχουσα τάξη της υπαίθρου η οποία εκμεταλλεύεται ένα πλήθος εργατών γης που έχει στη δούλεψή της. Ο μικρός κλήρος καθιστά απαγορευτικό κάτι τέτοιο πέραν ορισμένων εξαιρέσεων. Στην πραγματικότητα στην Ελλάδα, μετεμφυλιακά, έχουμε μια γρήγορη μετάβαση στο μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού και σε αυτό συνεισφέρει αποφασιστικά η οικογενειακή οργάνωση της γεωργικής παραγωγής. Οι μονοπωλιακοί όμιλοι που εμπλέκονται με τον πρωτογενή τομέα, μέσω ενός ευνοϊκού περιβάλλοντος που έχει δημιουργηθεί από το κράτος των νικητών του εμφυλίου, χρησιμοποιούν τους -τυπικά ανεξάρτητους- καλλιεργητές ως μισθωτούς εργάτες γης που αμείβονται με το κομμάτι. Κατά συνέπεια τα κέρδη αυτών των επιχειρήσεων βασίζονται στο χαμηλό επίπεδο διαβίωσης των αγροτικών στρωμάτων⁵.

⁵Όπως με ενάργεια παρατηρεί ο Βεργόπουλος: «...διαμορφώνεται μια κατάσταση όπου είναι *de facto* κοινωνοποιημένη, κατάσταση η οποία προσδιορίζεται εκ της υποταγής της γεωργίας, ως όλου, στον καπιταλισμό. Σ' αυτήν την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, δεν υπάρχει μια ιδιαίτερη εργοδοτική τάξη, η οποία να αντλεί κέρδος εκ της κατοχής του εδάφους. Αντιθέτως ο καπιταλισμός έχει ήδη εθνικοποιήσει την γεωργία χωρίς να το λέει. Οι καλλιεργητές πρέπει να θεωρούνται ως μισθωτοί με το κομμάτι ή κατ' οίκον, όχι του ενός ή του άλλου ιδιωτικού εργοδότη, αλλά του απρόσωπου καπιταλιστικού συστήματος, συνολικώς θεωρούμενου» (Βεργόπουλος 1975: 208).

3) Τα χαρακτηριστικά του αγροτικού κινήματος

α) Το γενικό πλαίσιο

Οι αγροτικές κινητοποιήσεις που θα αναπτυχθούν στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60 πέραν των συγκεκριμένων ενδογενών αιτιών τις οποίες παρουσιάσαμε, επηρεάστηκαν σημαντικά και από το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή. Καταρχήν από το 1960 και ύστερα υπήρχε μια σημαντική ανάπτυξη των εργατικών αγώνων. Είναι δε χαρακτηριστικό πως κάθε χρονιά γίνονταν πιο πολλές απεργίες σε σχέση με την προηγούμενη⁶. Παράλληλα με αυτό εκτυλίχθηκε ο λεγόμενος Ανένδοτος αγώνας για τη Δημοκρατία. Η Ένωση Κέντρου, ως κόμμα της αξιωματικής Αντιπολίτευσης, σε σύμπνοια με την ΕΔΑ αμφισβήτησαν το αποτέλεσμα των εκλογών του 1961 ως απότοκο καταστάσεων βίας και νοθείας. Η στάση αυτή είχε το πρωτοφανές, για τα δεδομένα της τότε καπιταλιστικής δύσης, να θέτει υπό αίρεση τη νομιμότητα της Κυβέρνησης Καραμανλή μέσω μαζικότατων συλλαλητηρίων και κινητοποιήσεων. Η εξέλιξη αυτή δημιούργησε ένα κλίμα αγωνιστικής έξαρσης και λειτούργησε ενθαρρυντικά για την ανάπτυξη αντίστοιχων πρακτικών από εκείνο το κοινωνικό στρώμα που μέχρι τότε ζούσε σε καθεστώς βίας και φόβου λόγω της συνεχούς παρουσίας του δεξιού κράτους και παρακράτους.

β) Παρουσίαση των κινητοποιήσεων

Οι σημαντικότερες αγροτικές κινητοποιήσεις στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '60 είναι:

-η 11ήμερη απεργία των σιτοπαραγωγών⁷ του Θεσσαλικού κάμπου (από 2 ως 13/7 1961)

⁶Για το εργατικό κίνημα της δεκαετίας του '60 βλ. Ιωάννου 1989, Βερναρδάκης- Μαυρή 1991, Σακελλαρόπουλος 1998.

⁷Οι σιτοπαραγωγοί συμμετέχουν περισσότερο από κάθε άλλη ομάδα καλλιεργητών στο σύνολο της αγροτικής παραγωγής: το 1962 παρήγαν το 22,2% και το 1963 το 17,8%. Οι αγωνιστικές διαθέσεις

- το συλλαλητήριο της Καρδίτσας στις 6 Αυγούστου του 1961.
- Το συλλαλητήριο του Ηρακλείου στις 25 Ιουλίου 1962 με πολύ σημαντική συμμετοχή σουλτανινοπαραγωγών λόγω της πτώσης των τιμών και της μη λήψης μέτρων ενίσχυσης παρά το πλήγμα που δέχθηκαν οι καλλιέργειες εξαιτίας της εκτεταμένης εμφάνισης περονόσπορου. Επιπρόσθετα οι σουλτανοπαραγωγοί έθεσαν το αίτημα της κλιμακωτής εξόφλησης των χρεών τους στην Αγροτική Τράπεζα. Το γεγονός της πραγματοποίησης συλλήψεων από τη χωροφυλακή θα οδηγήσει σε πολύωρες συγκρούσεις.
- Την κινητοποίηση της 8^{ης} Σεπτεμβρίου 1962 στην Αιτωλοακαρνανία όπου 4000 καπνοπαραγωγοί⁸, διαμαρτυρόμενοι για τις χαμηλές τιμές των καπνών τους και ζητώντας αυξήσεις 30%- 40%, αποκλείουν τμήμα της εθνικής οδού κοντά στο Ξηρόμερο. Η χωροφυλακή θα τους επιτεθεί με αποτέλεσμα σφοδρές συγκρούσεις και ένα νεκρό αγρότη, τον Παναγιώτη Βλάχο, ο οποίος θα γίνει για καιρό σύμβολο των αγροτικών αγώνων (Λιναρδάτος 1986: 172).

που θα εκδηλώσουν στην συγκεκριμένη περίοδο εκτιμούμε πως οφείλονται πέραν από την αδυναμία διάθεσης των πλεονασμάτων στο εξωτερικό (λόγω μιας συμφωνίας αγοράς των πλεονασμάτων των ΗΠΑ που είχε συναφθεί στο παρελθόν και απαγόρευε τις εξαγωγές προϊόντων τα οποία η Ελλάδα εισήγαγε από τη χώρα αυτή) και στο πολύ μικρό μέγεθος του αγροτικού κλήρου, μικρότερου ακόμα και από γενικό μέσο όρο των αγροτικών καλλιεργειών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΑΤΕ το 1961 το 87,5% των καλλιεργητών που ασχολούνταν με τη σιτοκαλλιέργεια δεν κατείχαν περισσότερα από 30 στρέμματα γης ενώ μόνο το 0,52% των καλλιεργητών διέθετε ιδιοκτησία άνω των 100 στρεμμάτων (Σακελλαρόπουλος 1998: 222- 223). Αυτό σημαίνει πολύ χαμηλή αποδοτικότητα ανά ιδιοκτησία. Το αποτέλεσμα είναι οι τιμές που έπαιρναν οι σιτοπαραγωγοί σε ορισμένες περιπτώσεις να μην καλύπτουν το κόστος παραγωγής και σε άλλες να το καλύπτουν οριακά. Ταυτόχρονα είναι σαφώς κατώτερες από τις τιμές που λαμβάνουν οι σιτοπαραγωγοί των υπολοίπων χωρών της Δ. Ευρώπης όπου άλλωστε η μέση στρεμματική απόδοση είναι πολύ υψηλότερη από την ελληνική και κατά συνέπεια το κόστος είναι σημαντικά χαμηλότερο.

⁸Οι καπνοπαραγωγοί αποτελούν επίσης μια μεγάλη κατηγορία αγροτών πραγματοποιώντας το 1962 το 8,7% της αγροτικής παραγωγής και το 1963 το 12,1%. Ο βασικός λόγος που συμμετέχουν στις κινητοποιήσεις είναι το πρόβλημα με τη διοχέτευση του καπνού που έχει παρουσιαστεί από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Έτσι ενώ το 1961-1962 οι εξαγωγές προς τις χώρες της ΕΟΚ έφθασαν τους 24.963 τόνους, την αμέσως επόμενη χρονιά μειώθηκαν σε 22.547 τόνους. Το γεγονός αυτό είναι πολύ σοβαρό αφού την περίοδο '59-'63 οι χώρες της ΕΟΚ απορροφούσαν το 42,5% των εξαγωγών καπνού. Το πρόβλημα που προέκυψε οφειλόταν στην υψηλή τιμή του ελληνικού καπνού και δεν αφορούσε μόνο τις χώρες της ΕΟΚ αλλά εκτεινόταν και στο σύνολο, σχεδόν των αγορών στις οποίες απευθυνόταν και η Ελλάδα (Α. Ευρώπη, ΗΠΑ, ΕΖΕΣ). Εκεί ο ανταγωνισμός από τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες ήταν πολύ έντονος εξαιτίας των χαμηλότερων τιμών και η Ελλάδα δυσκολευόταν να ανταποκριθεί. Ο λόγος ύπαρξης υψηλότερων τιμών από ελληνικής πλευράς πρέπει να αποδοθεί στα προβλήματα που έχουμε ήδη επισημάνει: χαμηλή παραγωγικότητα των χωραφιών, μη ευρεία χρησιμοποίηση λιπασμάτων και τρακτέρ, μικρό μέγεθος της αγροτικής ιδιοκτησίας, το οποίο δεν επέτρεπε μεγάλη παραγωγή με μικρότερο κόστος και, άρα, χαμηλότερη τιμή του προϊόντος.

- Η κατάληψη από αγρότες στο Κιλκίς, τον Απρίλιο του 1963, ανταλλάξιμων χωραφιών που η κυβέρνηση είχε παραχωρήσει σε μεγαλοκτηματία.
- Το συλλαλητήριο των σιτοπαραγωγών στη Λάρισα στις 17 Ιουλίου 1963. Το επίδικο ήταν η καθήλωση των τιμών του σιταριού παρά την άνοδο των τιμών των προϊόντων που καταναλώνουν οι αγρότες και παρά την σημαντική πτώση της παραγωγής λόγω και της κακοκαιρίας
- Το συλλαλητήριο των αγροτών 16 χωριών της Τριγωνίδας στις 27 Ιουλίου 1963 με αίτημα την ακύρωση της υποχρεωτικής απαλλοτρίωσης των χωραφιών τους (Στρίγκος 1964: 40).
- Τις κινητοποιήσεις στο τέλος του καλοκαιριού του 1963 των παραγωγών Καπνών Εσωτερικής κατανάλωσης στο Ξηρόμερο και στην Ανατολική Στερεά ενάντια σε καπνοβιομήχανους και καπνέμπορους οι οποίοι αφού χρηματοδοτήθηκαν με το 100% της αξίας των καπνών δεν τα απορρόφησαν στην προθεσμία που είχε ορισθεί με σκοπό να αναγκαστούν οι καλλιεργητές να τα πουλήσουν σε χαμηλότερες τιμές.
- Την ίδια περίοδο (Αύγουστος του '63) οι καπνοπαραγωγοί της Α. Μακεδονίας και της Θράκης πραγματοποιούν κινητοποιήσεις ενάντια στην περαιτέρω συμπίεση των τιμών των καπνών που γίνεται με το πρόσχημα της απλούστευσης της αγροτικής επεξεργασίας.
- Επίσης τον Αύγουστο του 1963 γίνονται κινητοποιήσεις στην Αργολίδα με αίτημα την κατάργηση των αγροτικών χρεών

β) Η ιδιαιτερότητα των κινητοποιήσεων

Πέραν όσων αναφέραμε για τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες διαβίωναν μετεμφυλιακά οι αγρότες ειδικά το 1963 υπήρχαν ορισμένα γεγονότα που όξυναν αυτή την κατάσταση πυροδοτώντας τις κινητοποιήσεις. Συγκεκριμένα η δριμύτητα του χειμώνα έπληξε τα σιτηρά και άλλες χειμερινές καλλιέργειες καθώς και τα δέντρα, ενώ η παράταση της κακοκαιρίας και κατά τη διάρκεια της άνοιξης δεν επέτρεψε την πλήρη κάλυψη των κενών των καλλιεργειών με συνέπεια ένα εκατομμύρια στρέμματα να μείνουν άσπαρτα, αλλά και η εκτεταμένη εμφάνιση περονόσπορου και χαλαζοπτώσεων να βλάψει τις καλλιέργειες της σταφίδας, του

καπνού, του αμπελιού και άλλων όψιμων καλλιεργειών. Τελευταίο, αλλά όχι έσχατο, υπήρξε σημαντική αύξηση του τιμάριθμου της τάξης του 8%, ποσοστό που σε ό,τι αφορούσε τα τρόφιμα εκτινάχθηκε στο διπλάσιο (Σακελλάρης 1963: 53)

Από εκεί και πέρα ιδιαίτερη σημασία έχει η ποικιλία των μορφών κινητοποίησης που υιοθετήθηκαν. Μαζί με τις «κλασικού τύπου» κινητοποιήσεις (συγκεντρώσεις, συλλαλητήρια) εμφανίστηκαν νέες πρακτικές όπως οι αγροτικές απεργίες ολόκληρων περιοχών, οι καταλήψεις δημόσιων δρόμων, η μαζική καταστροφή προϊόντων στις πόλεις και στους δρόμους, οι καταλήψεις κτημάτων, τα σταματήματα τρένων κλπ.

Ταυτόχρονα και η ίδια η προετοιμασία των αγώνων πήρε πιο μαζικό χαρακτήρα. Οι κινητοποιήσεις ξεκινούν από συσκέψεις, συγκεντρώσεις αλλά και από τα συνέδρια των γεωργικών συνεταιρισμών και των αγροτικών συλλόγων. Το σημαντικό είναι το εύρος όλων αυτών, όπου για πρώτη φορά συμμετέχουν εκατοντάδες μέλη των διοικήσεων των αγροτικών οργανώσεων. Κι αυτό γιατί η δραστηριοποίηση των στελεχών των πρωτοβάθμιων και των δευτεροβάθμιων αγροτικών οργανώσεων πήρε ευρύτερες διαστάσεις σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Ενδιαφέρον μάλιστα παρουσιάζει το γεγονός της ύπαρξης τάσεων αυτονομίας ορισμένων τοπικών ενώσεων από την ΠΑΣΕΓΕΣ, η οποία κατηγορείται για παθητική τακτική (Στρίγκος 1964: 41; Σακελλάρης 1963: 54.) Μία άλλη ποιοτική διαφοροποίηση σε σχέση με το παρελθόν είναι πως οργανώνονται συγκεντρώσεις στα κεφαλοχώρια. Εκεί συμμετέχουν και αγρότες από τα γειτονικά χωριά οι οποίοι έχουν εμπλακεί δραστήρια στην οργάνωση της κινητοποίησης με αποτέλεσμα οι κινητοποιήσεις να αποτελούν απότοκο διαδικασιών της λαϊκής βάσης. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έχει παίζει η συλλογή υπογραφών για υπομνήματα προς τις τοπικές αρχές, γεγονός που συντελεί στη δημιουργία συζητήσεων και ζυμώσεων μέσα στα χωριά (Σακελλάρης 1963: 56)

Τα αιτήματα τα οποία αναδείχθηκαν είναι καταρχήν η προστασία των τιμών των αγροτικών προϊόντων με ζητούμενο μια αναπροσαρμογή των τιμών που να μπορεί να καλύψει την μείωση της παραγωγής, τα αυξημένα έξοδα καλλιέργειας και την άνοδο του πληθωρισμού. Ταυτόχρονα τίθεται το αίτημα της αναστολής των χρεών στην Αγροτική Τράπεζα. Τέλος, για πρώτη φορά τίθεται το αίτημα του να συμμετέχουν οι συνεταιριστικές οργανώσεις στον έλεγχο της διαχείρισης του

σιταριού και του ψωμιού. Ο σκοπός ήταν να αποκαλυφθεί πως για τις υψηλές τιμές του ψωμιού δεν ήταν υπεύθυνοι οι αγρότες αλλά τα κέρδη των αλευροβιομηχανιών (Σακελλάρης 1963: 57).

4) Η μεταστροφή των βουλευτών στις εκλογές του 1963 και του 1964

α) Η σημασία των εκλογών του 1963

Δεν μπορώ να ερμηνεύσω το αποτέλεσμα της 16-2-1964 γιατί απλούστατα δε χωρά καμιά λογική εξήγηση."

(Από γράμμα του Κ.Καραμανλή στον Π. Κανελλόπουλο).

Οικονομικός Ταχυδρόμος 7/11/63

Προέχει το αγροτικό πρόβλημα

«Το βασικότερο πολιτικό συμπέρασμα από τας διεξαχθείσας την παρελθούσαν Κυριακή εκλογάς δια ανάδειξιν νέας Βουλής είναι η μεγάλη μεταστροφή του αγροτικού πληθυσμού ο οποίος και ουσιαστικώς έδωσε την νίκην εις την ΕΚ. Είναι χαρακτηριστικό εις όλας τας αγροτικές περιφέρειάς εσημειώθη φθορά του μέχρι και του παρελθόντος Ιουνίου κυβερνώντος κόμματος υπέρ της ΕΚ και η αναμφισβήτητη αυτή μεταστροφή του αγροτικού πληθυσμού δεν είναι δυνατόν παρά να αποτελεί μια αποδοκιμασία της αγροτικής πολιτικής την οποίαν εφήρμοσε η ΕΡΕ κατά την περίοδο που διακυβερνούσε τη χώρα.

Εκεί όμως που κυρίως απέτυχε η ΕΡΕ ήτο το θέμα της διαθέσεως της αγροτικής παραγωγής. Και αυτό ακριβώς είναι το κρίσιμο πρόβλημα για τον αγρότη. Η αύξηση της γεωργικής παραγωγής, εφόσον δεν συνοδεύεται με την σκόπιμη πολιτική, η οποία θα καθιστά δυνατή την πώλησίν της μέσω της οποίας και ουσιαστικά πραγματοποιεί το εισόδημά του ο αγρότης, μπορεί να παρέχει την ευχέρεια υπολογισμού υψηλού εισοδήματος αλλά τούτον είναι απλώς λογιστικόν, ουδεμίαν σχέση έχει πράγματι με το πραγματικό εισόδημα, το οποίο πράγματι καρπύεται ο παραγωγός και με το βιοτικόν επίπεδόν του. Και τούτο βεβαίως ανεξαρτήτως του ότι το γεωργικό εισόδημα- ως συλλαμβάνεται μέσω του όγκου παραγωγής- ανεξαρτήτως της διαθέσεως ή μη των γεωργικών προϊόντων κατά την από το 1955 περίοδον μέχρι σήμερα εσημείωσε μικράν αύξησιν κατά πολύ μικροτέραν της επιτευχθείσης εις τους λοιπούς τομείς, με συνέπειαν την χειροτέρευσιν της σχέσης μεταξύ εισοδήματος των αγροτών και εισοδήματος των λοιπών τάξεων του πληθυσμού.

Υπό το πρίσμα των διαπιστώσεων αυτών είναι προφανής η ανάγκη όπως η νέα Κυβέρνηση επανορθούσα τα σφάλματα των Κυβερνήσεων της ΕΡΕ αποδώσει την πρέπουσα σημασία εις το όλον αγροτικόν πρόβλημα. Και εις την γενικήν αντιμετώπισίν του η πολιτική διαθέσεως της γεωργικής παραγωγής ασφαλώς αποτελεί μίαν από τας σπουδαιότερας πλευράς του».

Παρουσιάσαμε αυτά τα δύο αποσπάσματα γιατί θεωρούμε πως το αποτέλεσμα του 1964 δεν μπορεί να ερμηνευτεί χωρίς ανάλυση του αποτελέσματος του 1963. Κι αυτό γιατί με μια πρώτη ανάγνωση είναι δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να ερμηνεύσει κανείς πως, μέσα σε τρεις μόνο μήνες, το 42% της ΕΚ μετατράπηκε σε 52%.

Από την ανάλυση που έχει προηγηθεί έχουν διαπιστωθεί οι ιδιαίτερα δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης των αγροτικών στρωμάτων. Η θέληση αλλαγής αυτών των συνθηκών, σε συνάρτηση με την ύπαρξη σοβαρού υπόγειου κλίματος αγανάκτησης για τις υπάρχουσες συνθήκες πολιτικής βίας, εμφάνισε την ΕΚ ως τον κομματικό εκφραστή των συμφερόντων της πλειοψηφίας των λαϊκών στρωμάτων.

Πίνακας 8

Αποτελέσματα βουλευτικών εκλογών 1961-1964

Περιοχή	ΕΡΕ*			Ένωση Κέντρου**			ΕΔΑ***		
	1961	1963	1964	1961*	1963	1964	1961	1963	1964
Αγροτικές περιοχές	5,6	42,6	37,8	35,1	43,2	54,6	8,3	9,5	7,3
Μικρά & μεσαία αστικά κέντρα	41,7	32,9	30,3	34,4	42,8	54,0	22,3	19,9	15,5
Θεσ/νίκη	42,4	34,7	31,1	27,1	34,7	43,6	30,1	27,8	25,0
Περιφ. Πρωτεύουσας	36,3	32,2	29,8	33,4	39,6	47,7	30,2	24,8	22,4
Σύνολο αστικών κέντρων	39,0	32,7	30,2	33,1	40,3	49,6	27,2	23,3	20,1
Σύνολο (χωρίς στρατιωτικά)	49,6	39,0	35,0	34,3	42,2	52,8	15,2	14,6	12,0
<p>* Το 1964 η ΕΡΕ συνεργάστηκε με το κόμμα των ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΩΝ</p> <p>** Το 1961 η ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΟΥ συνεργάστηκε με το κόμμα των ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΩΝ</p> <p>*** Το 1961 η ΕΔΑ συνεργάστηκε με το αγροτικό κόμμα, δημιουργώντας έτσι το ΠΑΜΕ</p> <p>Πηγή: Νικολακόπουλος 1985: 276, 290, 304</p>									

Βέβαια, η υποστήριξη της ΕΚ από τα αγροτικά στρώματα το 1964, που αποτελούν και τη πλειοψηφία του εκλογικού σώματος⁹, η μεταστροφή των οποίων συνετέλεσε αποφασιστικά στη νίκη της ΕΚ, δεν αποτέλεσε κεραυνό εν αιθρία. Μια προσεκτική μελέτη των αποτελεσμάτων του 1963 (βλ. πίν. 8) μας οδηγεί στο

⁹Στη δεκαετία του '60 αγρότες αποτελούσαν περισσότερο από το 50% του εκλογικού σώματος, πράγμα που σήμαινε πως οποιαδήποτε μεταστροφή αυτής της κοινωνική ομάδας είχε σημαντική επίδραση στο συνολικό εκλογικό αποτέλεσμα.

συμπέρασμα πως αυτή η έντονη αγροτική μεταστροφή είχε ξεκινήσει από το έτος αυτό.

Ετσι στα 1963 η ΕΚ ενώ πανελλαδικά παρουσίαζε ρυθμό αύξησης της δύναμής της, σε σχέση με το 1961, περίπου 33%, σε μια σειρά περιοχές, όπως η Βόρεια Ελλάδα, ξεπέρασε κατά πολύ αυτόν το μέσο όρο, κινούμενη σε επίπεδα αύξησης γύρω στο 50%. Ταυτόχρονα σε ορισμένες άλλες περιοχές ξεπέρασε το εθνικό ποσοστό της, λαμβάνοντας πάνω από 45% (Θεσσαλία, Στερεά, Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησος).

Το συμπέρασμα το οποίο προκύπτει είναι πως η σημαντική μεταβολή στις εκλογές του 1963 σχετίζεται με μία έντονη μεταστροφή στις αγροτικές περιοχές προς όφελος των κεντρικών δυνάμεων. Το 1961, και δεδομένων των έκνομων μέσων που χρησιμοποιήθηκαν για να κερδηθεί η εκλογική μάχη από την ΕΡΕ, το δεξιό κόμμα έλαβε 56,2% στις αγροτικές περιοχές ενώ η Ένωση Κέντρου 35,5%, δηλαδή η διαφορά ήταν στο 20,7% τη στιγμή που η εθνική διαφορά ήταν στο 17,3% (51,3% για την ΕΡΕ και 34,0 για την ΕΚ). Είναι προφανές πως ο αγροτικός χώρος αποτελούσε προνομιακό πεδίο για τη Δεξιά τόσο σε πρωτογενές επίπεδο (παραδοσιακά συντηρητικό ακροατήριο) όσο και σε δευτερογενές (επιβολή των κατασταλτικών πρακτικών που σημάδεψαν ανεξίτηλα τις εκλογές του 1961). Η μετατόπιση του 1963 είναι σημαντική και θα προετοιμάσει το έδαφος για το καταλυτικό αποτέλεσμα του 1964: Η δεξιά υποχωρεί στις αγροτικές περιοχές κατά 13,6% (από το 56,2% στο 42,6%) ενώ η ΕΚ σημειώνει αύξηση 7,7% (από 35,5% στο 43,2%), αποκτώντας έτσι το κόμμα του Κέντρου βραχεία κεφαλή (0,9%) σε ένα χώρο που μόλις δύο χρόνια πριν ήταν πάνω από 20 μονάδες πίσω από την ΕΡΕ. Το αποτέλεσμα αυτής της μεταλλαγής θα συμβάλει σημαντικά στο να κερδίσει τις εκλογές η ΕΚ με τρεις μονάδες διαφορά, όταν το 1961 είχε χάσει με περισσότερες από δεκαεπτά.

Εμβαθύνοντας περισσότερο στην ανάλυσή μας, διαπιστώνουμε πως αν το κλειδί για την νίκη της Ένωσης Κέντρου ήταν η μεταστροφή των αγροτικών στρωμάτων αυτό πρώτα και κύρια αφορά εκείνους τους καλλιεργητές που κατοικούσαν στις πεδινές περιοχές όπως αποτυπώνεται και στον πίνακα που ακολουθεί

Πίνακας 9

Εκλογική δύναμη της ΕΚ και της ΕΡΕ στις πεδινές, ημιορεινές και ορεινές περιοχές της ηπειρωτικής χώρας (αγροτικές περιοχές και μικρά ημιαστικά κέντρα κάτω των

4000)		
	EK	EPE
Πεδινές Περιοχές	44,5	41,6
Ημιορεινές Περιοχές	40,7	47,4
Ορεινές περιοχές	39,6	49,5
Σύνολο	42,1	45,4
Πηγή: Νικολακόπουλος 2001: 314		

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως στις πεδινές περιοχές, οι οποίες είναι κοντύτερα στα αστικά κέντρα, οι αγρότες γίνονται πιο εύκολα δέκτες των νέων ρευμάτων, δεν μετατρέπονται σε αντικείμενα πολιτικού εξανδραποδισμού και η δύναμη της ΕΚ εμφανίζεται σαφώς πιο ενισχυμένη. Αντίθετα στις ημιορεινές και στις ορεινές περιοχές η Δεξιά εκμεταλλευόμενη το καθεστώς καταστολής που έχει επιβάλει μετά τον εμφύλιο συνεχίζει να υπερέχει αισθητά.

Κατά συνέπεια αυτό που καταλήγουμε είναι πως η δύναμη της ΕΚ εμφανίζεται ιδιαίτερα ισχυρή στις πεδινές περιοχές όπου παντού ξεπερνά το 40% αγγίζοντας σε ορισμένες περιπτώσεις και την απόλυτη πλειοψηφία (Στερεά Ελλάδα 47,6%, Θεσσαλία¹⁰ 49,7%). Πρέπει, δε, να υπογραμμιστεί το γεγονός πως η επιρροή του κόμματος του Γ. Παπανδρέου στα πεδινά είναι σαφώς ανώτερη όχι μόνο σε σχέση με τις υπόλοιπες αγροτικές περιοχές αλλά και σε σχέση με τα αντίστοιχα αστικά και τα βασικά ημιαστικά κέντρα. Αυτό εμφανίζεται πιο έντονα στις πολυπληθέστερες και πιο εύπορες αγροτικές περιοχές όπως είναι Θεσσαλία και η Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησος (όπου η ΕΚ στα πεδινά συγκέντρωσε το 54% των ψήφων). Η εξέλιξη αυτή συνέτεινε στη διαμόρφωση μίας ισχυρής αγροτικής εκλογικής βάσης για την ΕΚ. (Νικολακόπουλος 2001: 315)

¹⁰Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το γεγονός πως το βασικό γεωγραφικό διαμέρισμα στο οποίο η ΕΡΕ εμφανίζεται να υπολείπεται κατά πολύ των εθνικών της μέσων όρων είναι αυτό της Θεσσαλίας, δηλαδή της περιοχής όπου κατ' εξοχήν καλλιεργούνται αγροτικά προϊόντα. Συγκεκριμένα στα πεδινά της Θεσσαλίας το κόμμα του Καραμανλή έλαβε 35,7% (-5,9% σε σχέση με τον εθνικό της μέσο όρο των πεδινών περιοχών), στα ημιορεινά 38,9% (-8,5% σε σχέση με τον εθνικό της μέσο όρο των ημιορεινών περιοχών) και στα ορεινά (-5,4% σε σχέση με τον εθνικό της μέσο όρο των ορεινών περιοχών). Αντίστοιχα η Ένωση Κέντρου παρουσιάζεται σε αυτό το Διοικητικό Διαμέρισμα ιδιαίτερα ενισχυμένη: στα πεδινά λαμβάνει 49,7% (+5,2% σε σχέση με τον εθνικό της μέσο όρο των πεδινών περιοχών) στα ημιορεινά 43,0% (+2,3% σε σχέση με τον εθνικό της μέσο όρο των ημιορεινών περιοχών) και στα ορεινά 43,3 (+3,4% σε σχέση με τον εθνικό της μέσο όρο των ορεινών περιοχών).

β) Η βαρύτητα των αγροτικών στρωμάτων στο αποτέλεσμα του 1964

Η δυναμική του αποτελέσματος του 1963 θα οδηγήσει στην άνετη επικράτηση της ΕΚ στις εκλογές του 1964. Η ήττα της ΕΡΕ το 1963 θα λειτουργήσει απελευθερωτικά για τα αγροτικά στρώματα, τα οποία στις επόμενες εκλογές με ακόμα πιο μαζικό τρόπο θα υπερνηφίσουν την ΕΚ σφραγίζοντας με την επιλογή τους το εκλογικό αποτέλεσμα. Κι αυτό γιατί η μεγάλη μετατόπιση του εκλογικού σώματος προς την ΕΚ συντελείται στις αγροτικές περιοχές καθώς και στα μικρά και μεσαία αστικά κέντρα. Αντίστροφα η ΕΡΕ γνωρίζει τις μεγαλύτερες απώλειες σ' αυτές ακριβώς τις περιοχές. Αντίθετα στα μεγάλα αστικά κέντρα το συντηρητικό κόμμα παρουσιάζει πολύ μικρότερες απώλειες.

Πιο συγκεκριμένα από τον πίνακα 8 και χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που αναφέρει για τη δύναμη της ΕΡΕ στις διάφορες περιοχές μπορούμε να δημιουργήσουμε τον πίνακα 9 όπου φαίνονται ανάγλυφα από πού προέρχονται οι μεγαλύτερες απώλειες μεταξύ 1961 και 1964.

Πίνακας 9				
Δείκτης μεταβολής της εκλογικής δύναμης της Δεξιάς στις αγροτικές περιοχές και στα αστικά κέντρα				
	1961	1964	Διαφορά	Δείκτης μεταβολής 1961= 100
Αγροτικές περιοχές	55,6	37,8	-17,8	-32,0
Μικρά & Μεσαία αστικά κέντρα	41,7	30,3	-11,4	-27,3
Θεσσαλονίκη	42,4	31,1	-11,3	-26,7
Αθήνα	36,3	29,8	-6,5	-17,9
Σύνολο αστικών	39,0	30,2	-8,8	-22,6

κέντρων				
---------	--	--	--	--

Παρατηρούμε πως όσο πιο πολύ απομακρυνόμαστε από τα αστικά κέντρα, και δη από τα μεγάλα αστικά κέντρα, τόσο περισσότερο αυξάνεται η πτωτική τάση της ΕΡΕ. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους: Αφενός στα πολύ υψηλά ποσοστά που έπαιρνε μέχρι τότε η ΕΡΕ στις αγροτικές περιοχές, γεγονός που αποκάλυπτε ένα εύρος εκλογικής απήχησης, με όποιον τρόπο κι αν αποκτιόταν αυτή η απήχηση πχ καταστολή, καλλιέργεια κλίματος φόβου, πέραν από τον σκληρό κομματικό της πυρήνα. Αντίθετα στα μεγάλα αστικά κέντρα η επιρροή της δεν μπορούσε να ξεπεράσει τα όρια των παραδοσιακών συντηρητικών ψηφοφόρων και με αυτή την έννοια δεν μπορούσε να σημειωθεί και αντίστοιχη πτώση. Αφετέρου, αλλά και σε συνδυασμό με το πρώτο, οι σημαντικοί αγροτικοί αγώνες που εκδηλώθηκαν αποκαθίλωσαν τη δεξιά ηγεμονία στους αγροτικούς πληθυσμούς κάνοντας, σε μεγάλο βαθμό, εφικτή την υπέρβαση των φοβικών συνδρόμων. Είναι χαρακτηριστικό πως η Δεξιά έχασε σχεδόν παντού στον αγροτικό χώρο την απόλυτη πλειοψηφία διατηρώντας την μόνο σε λίγες και απομονωμένες περιοχές όπως τα νησιά του Αργοσαρωνικού και των Κυκλάδων, η ΝΑ Πελοπόννησος, οι μειονοτικές περιοχές της Ροδόπης κλπ (Νικολακόπουλος 2001: 332).

Δ) Συμπέρασμα

Το βασικό κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο πραγματοποιούνται οι αγροτικές αγώνες των αρχών της δεκαετίας του '60 είναι το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και οι μεγάλες διαφορές σε σχέση με τη ζωή στα αστικά κέντρα. Αναμφίβολα οι αγρότες αποτελούν εκείνη την περίοδο την πιο αδικημένη κοινωνική κατηγορία του ελληνικού πληθυσμού. Το πρόβλημα δε σχετίζεται με την άνιση έκταση των καλλιεργειών. Το ζήτημα είναι πως το σύνολο σχεδόν των γεωργών κατέχουν μικρό κλήρο, τον οποίο από κοινού οι οικογένειες τον καλλιεργούν. Αυτό έχει ως συνέπεια να μην μπορούν να εμφανίσουν υψηλά επίπεδα αποδοτικότητας με αποτέλεσμα η ελληνική παραγωγή να θεωρείται πως έχει ακριβές τιμές και να μην προτιμάται από τις ξένες αγορές. Για το ύψος των τιμών ευθύνες έχουν και τα υψηλά κόστη χρήσης λιπασμάτων και αγοράς αγροτικών μηχανημάτων, τα οποία τα καθορίζουν μονοπωλιακές επιχειρήσεις πραγματοποιώντας υψηλά ποσοστά κερδοφορίας.

Στην ουσία ο έλληνας αγρότης στη δεκαετία του '60 βρίσκεται σε μια διπλά δεινή θέση. Από τη μια δυσκολεύεται να πουλήσει τα προϊόντα του στο εξωτερικό και από την άλλη συνθλίβεται από τις χαμηλές τιμές που του δίνουν οι μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις που αγοράζουν τη σοδειά του, εξαναγκαζόμενος συνεχώς να προσφεύγει σε νέο δανεισμό. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να μην υπάρχει ουσιαστική κοινωνική διαφοροποίηση ενός της μεγάλης πλειοψηφίας των αγροτών, αλλά οι τελευταίοι έχουν συνολικά ενσωματωθεί από το καπιταλιστικό σύστημα ως εργαζόμενοι με το κομμάτι.

Οι σημαντικοί κοινωνικοί αγώνες (εργατικές κινητοποιήσεις, Ανένδοτος) που θα εκτυλιχθούν στην περίοδο αυτή θα λειτουργήσουν ενθαρρυντικά για τους αγρότες ωθώντας τους στο να εμφανίσουν, μετά από πολλά χρόνια, αγωνιστικές πρακτικές. Ενδιαφέρον στοιχείο αποτελεί η μαζικότητα των κινητοποιήσεων, ο δυναμικός τους χαρακτήρας και, αρκετά συχνά η αυτονόμηση από παραδοσιακές συνδικαλιστικές δομές όπως η ΠΑΣΕΓΕΣ. Τα αιτήματά τους είναι επιθετικής υφής, δεν αγωνίζονται για να ακυρωθεί κάποιος νόμος, αλλά ζητούν καλύτερες τιμές για προϊόντα και ρύθμιση για τα χρέη τους.

Μέσα από αυτούς τους αγώνες οι αγρότες θα πολιτικοποιηθούν και θα ξεφύγουν από το φοβικό κλίμα της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Θα πιστέψουν πως μπορούν τα πράγματα να αλλάξουν και αυτό θα φανεί με την εκλογική τους συμπεριφορά το 1963 αλλά κυρίως το 1964. Η μεγάλη μετατόπιση των αγροτικών στρωμάτων από την ΕΡΕ προς την ΕΚ στις εκλογές του 1963 θα προλογίσει και την ευρεία εκλογική νίκη του κόμματος του Γ. Παπανδρέου τον Φεβρουάριο του 1964. Δεδομένου του ότι οι αγρότες αποτελούσαν ένα πολύ μεγάλο τμήμα του εκλογικού σώματος το οποίο παραδοσιακά ψήφιζε συντηρητικά, η αλλαγή της εκλογικής τους συμπεριφοράς αποτέλεσε γεγονός ευρείας κλίμακας που έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την ριζική αλλαγή των πολιτικών συσχετισμών.

Βιβλιογραφία

Βεργόπουλος Κώστας, 1975, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα: Εξάντας.

Βερναρδάκης Χριστόφορος- Γιάννης Μαυρής, 1991, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα, Οι προϋποθέσεις της Μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Εξάντας.

Ιωάννου Χρήστος, 1989, «Πολιτική Μισθών, Συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 63: 121- 167.

Καραποστόλης Βασίλης, 1983, *Η Καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία 1960- 1975*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Λιναρδάτος Σπύρος, 1978, *Από τον Εμφύλιο στην Χούντα*, τ. Γ' 1955- 1961, Αθήνα: Παπαζήσης.

Λιναρδάτος Σπύρος, 1986, *Από τον Εμφύλιο στην Χούντα*, τ. Δ' 1961- 1964, Αθήνα: Παπαζήσης

Όμιλος Αλέξανδρου Παπαναστασίου, 1966, *Οι Κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα.

Νικολακόπουλος Ηλίας, 1985, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946- 1964*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Νικολακόπουλος Ηλίας, 2001, *Η Καχεκτική Δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946- 1967*, Αθήνα: Πατάκης.

Παπαδομιχελάκης Στέλιος, 1963, «Το Δίπτυχο των Αγροτικών Αγώνων», *Ελληνική Αριστερά* 1: 40- 43

Σακελλάρης Βαγγέλης, 1963, «Οι αγώνες των αγροτών σε νέα άνοδο», *Ελληνική Αριστερά* 2: 52- 60.

Σακελλάρης Βαγγέλης, 1965, «Για την αναγέννηση της υπαίθρου», *Ελληνική Αριστερά* 24: 110- 127.

Σακελλαρόπουλος Σπύρος, 1998, *Τα αίτια του Απριλιανού πραξικοπήματος. 1949- 1967: Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Αθήνα: Λιβάνης.

Σαμαράς Γιάννης, 1986, *Κράτος και Κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Στρίγκος Λεωνίδας, 1964, «Η κατάσταση στο χωριό και τα καθήκοντα των αριστερών», *Ελληνική Αριστερά* 16: 33- 49.

Ψυρούκης Νίκος, 1983, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδος 1949- 1967*, τ. Β', Αθήνα: Επικαιρότητα.